

לשון חכמים לאור האפיגרפיה

בעקבות הפרסום המחודש של כ"י אוקספורד d.69*

[א]

בעבודה המשותפת של חברי קבוצת המחקר של דקדוק לשון חכמים במכון ללימודים מתקדמים לא הייתה ישיבה ולא היה דיון שלא עלתה בהם שאלת מהימנות הנוסח. מפני שחיבורי התורה שבעל-פה הגיעו לידינו בגלגולי העתקה, הרחוקים מזמן עריכתם ריחוק של זמן ובדרך כלל גם ריחוק של מקום, והתשתית המתודולוגית האיתנה שהניחו מורינו אין בכוחה לבטל ריחוק זה ולפתור את שאלת האותנטיות של כל תופעה ותופעה.

כבר במאה שעברה היו ידועות כתובות אחדות מזמן המשנה והתלמוד, שלא עברו עליהן ידי מעתיקים, והגיעו לידינו "כנתינתן"; והשלמה ניכרת הושלם מלאי הידיעות הישירות עם גילוי מגילת הנחשת והאיגרות והשטרות מימי ברכוכבא. אבל אם על השאלות הראשונות היינו תוהים, באו המקורות החדשים וגלגלו עלינו שאלות חדשות: שכן התברר, "כי לשון חז"ל זו איננה זהה עם הלשון שהגיעה אלינו במסורתנו הספרותית"¹.

המונח אפיגרפיה יציין להלן את כלל המקורות שהגיעו לידינו בלא גלגולי העתקה.² המקורות שהגיעו לידינו בגלגולי העתקה ייקראו טקסטים נמסרים. הבהרה זו הכרחית, מפני שיש סוגי מקורות שהגדרתם אינה חלקה. "אבות-הטקסטים" הם טקסטים נמסרים.³ כתובות ההקדשה של בתי הכנסת, למרות דבקותן בנוסחאות קבועות, הן מקורות אפיגרפיים. כתובת רחוב, מן המאה השביעית, היא טקסט נמסר, שהרי רואים בה גלגול של מקורות מן המאה השלישית והרביעית. חיבורי כת מדבר

* ראה: מישור, איגרת עברית.

1 קוטשר, האיגרות העבריות, עמ' 20.

2 בלא הבדל לפי כושר העמידה בזמן (אבן, פסיפס, קלף, פאפירוס); ראה בריטניקה, כרך 4, ערך epigraphy, עמ' 524.

3 המונח "אבות-טקסטים" נתייחד לכתבי-היד המהימנים של התורה שבעל-פה, שהם בחזקת נקיים מעריכה מאוחרת. קוטשר עדיין כורך במונח "אבות-טקסטים" גם כתובות אפיגרפיות (מחקרים, כא, עמ' 193-194).

יהודה הם פרשה בפני עצמה; רובם ככולם הם העתקות, ועל פי העיקרון שהצגנו, הרי הם טקסטים נמסרים; אבל המעתיקים מייצגים אותו חוג אוכלוסין שחיבורים אלו מיוחסים להם, ואפשר לראות בהם חילופים "חיים" של החיבורים המקוריים.

[ב]

במקום אחר⁴ הצעתי, שלא לשעבד את הממצא האפיגרפי לחקר המסורות של ימי הביניים. והרי עיקר הטענה: הטיפוסים השונים של לשון חכמים, המופרדים בימי הביניים הפרדה גאוגרפית – בין ארץ-ישראל לבבל – מקורם בלהגים שהיו מהלכים בארץ-ישראל בזמן חיותה של הלשון. המעבר מן המציאות הלשונית "כמות שהיא" אל תקופת גיבושי המסורות של ימי הביניים מתאפיין במגמה לברירת יסודות.⁵ מן העדויות האפיגרפיות שבידינו עדיין אי אפשר לסרטט זיקות ישירות בין טיפוסים הלשון נוסח ימי הביניים ובין הלהגים החיים שברקעם. מכאן ההכרה, שלשון חכמים של התעודות מימי בר-כוכבא אינה לשון חכמים "שלונו", וממילא הצגת החומר מכאן ומכאן במסכת אחת עשויה לערב מין בשאינו מינו.

ובכן, כיצד לשלב את החומר האפיגרפי לחקר לשון חכמים? החומר האפיגרפי צריך תיאור ממצה ומדוקדק. הוא יעמוד לעולם עמידה עצמאית, בבחינת המקור הנאמן לידיעת הלשון של תקופתו. אלא שיש בו תועלת נוספת לפילולוגיה: הוא קנה-המידה להערכת לשונם של הטקסטים הנמסרים; הן הערכה כוללנית – טיבו של כתב-יד שלם על פי תופעות-מפתח – הן הערכה פורטנית – מהימנותן של תופעות מסוימות אחת אחת.

[ג]

בחיבורי התורה שבעל-פה מבצבצות כאן וכאן מיני "זרויות", שאינן נוחות להשתלב במערכת הלשון הניתנת להיבנות מלשון כלל הטקסט ומן הצפוי על פי השיקול המדעי. זרויות אלו מה מקורן? ברובד הלשון החיה של התקופה שהטקסט מיוחס אליה? בשלב העריכה, המשקף את לשון הדור האחרון של הרובד, או אף את לשון הדור שאחריו? בגלגולי המסירה של הטקסט, המתפרסים על פני מאות שנים, לרוב בסביבה זרה ללשונו המקורית? ובכן, בתחום הזה האפיגרפיה יכולה להראות את כוחה במלוא יעילותה: זרות בטקסט נמסר תוכל להיחשב מקורית אם יש כיוצא בה בחומר האפיגרפי.

4 מישור, טיפולוגיה, עמ' 56.

5 שם, עמ' 57. לשאלת רקעם של טיפוסים הלשון ראה: בר-אשר, הטיפוסים, עמ' 210-216.

גם בחומר האפיגרפי מבצבצות מיני זרויות, אלא שכאן אין מקום לחשד של פלישה בגלגולי המסירה: החומר האפיגרפי כולו בחזקת אותנטי. אין להשלות את עצמנו שכל מה שהוא בחזקת אותנטי נקי מחשש טעות. גם החומר האפיגרפי לא הועלה על הכתב אלא בידי בני-אדם; החומר שנמצא על פסיפס ואבן ודאי הועתק מטיוטה, ולמעשה אף הכתיבה ה"מקורית" מועדת לטעויות של היסח הדעת. כללו של דבר: לעולם יידרש השיקול האישי של החוקר בהערכת מהימנותה של העדות המוחשית.

[ד]

יש לנו סברות כלשהן בדבר שלבי העריכה של ספרות האמוראים של ארץ-ישראל – התלמוד הירושלמי, בראשית רבה, ויקרא רבה, פסיקתא דרב כהנא, מדרש רבה למגילות. עריכתם הגמורה של חיבורים אלו ודאי ארכה דורות אחדים, במאה החמישית (והשישית),⁶ ומי יודע מתי הועלו על הכתב. על העברית שהילכה בחוגי העורכים של חיבורים אלו אין לנו מושג. מלשון החיבורים שיצאו מבית-מדרשם ניכר שהיו להם העדפות סגנוניות, שיסודן מן הסתם בלהגים שהיו מדוברים בימי רבותי-רבותיהם.

עכשיו צא וחשב מה גדול ערכה של איגרת עברית שיצאה ממשרדו של לבלר בן המאה (החמישית או) השישית – והגיעה לידינו בלא גלגולי העתקה. ערכה להכרת לשון הדור, בבחינת "הדלפה" מן המציאות הממשית של התקופה, וערכה למוד בה את לשון החיבורים שנערכו בזמנה, ואין ידנו מגעת אלא למרחק של מאות שנים מהם.

[ה]

כתב-היד d.69 שבספריית בודליאנה (אוקספורד) הוא איגרת כתובה על פאפירוס.⁷ האיגרת קצרה – כ-130 תיבות. תוכנה אישי – פירעון הלוואה. מקום כתיבתה ארץ-ישראל (אל ה"דרום"). מבחינה פליאוגרפית ניתן לשייכה למאה השישית, ואולי החמישית, לספירה.⁸ מוזכר בה המונח "חרוב" (יחידת מטבע), העולה בשלהי התקופה

6 אני מתעלם מחסיבות מיוחדות שנוספו לחיבורים אלו בתקופה מאוחרת.

7 תיאור ממצה של לשון האיגרת היה עיסוקי העיקרי בקבוצת המחקר של המכון ללימודים מתקדמים בשנת תשמ"ז. ראה: מישור, איגרת עברית; נוסח האיגרת מובא להלן בנספח. מקורות ח"ל מובאים על פי הקורפוס של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. אני מודה לרב "הוטנר, מנהל "יד הרב הרצוג", על הרשות לפרסם קטעים מתוך כ"י ירושלים למסכת תענית שבתלמוד הבבלי.

8 ראה אנגל.

הביזנטית (על פי מעט החומר שבידנו). כתובה בלשון חכמים יפה. בולטים בה סימני ההיכר של הטיפוס הארץ-ישראלי, כגון "אדן" (=אדם), "לעזר" (=אלעזר). הזרויות שבאיגרת מעניינות ומאלפות, ויהיו נושא הדיון בהמשך הדברים.

[1]

ל ר ב יעקב בן יצחק, שלום (שו' 3)

הדוגמה הראשונה – אני מהלך אחר סדר האיגרת – מציגה שאלה עקרונית באפיון לשונה של האיגרת ובמה שניתן ללמוד ממנה על המציאות הלשונית בארץ-ישראל בזמן האמוראים: התואר "רב", לפני שם פרטי, בבלי הוא, ⁹ ומה עסקו באיגרת שנשלחה מארץ-ישראל לארץ-ישראל?

קליין¹⁰ העלה סברה, שרב יעקב קיבל סמיכה בבבל – בהנחה ש"רב" הוא תואר למורה הוראה ויוער שהשם "רב" פירושו פשוט "אדון", "מר". אבל קליין עצמו מפנה את תשומת הלב לכתובת עברית מיפו, שמוזכר בה "ר ב יודן הכהן בר ב" (לפי קליין – סימן לקיום קהל של בבליים בארץ-ישראל). בינתיים נתגלו עוד כתובות, ולידיעתנו יש לא פחות משש עדויות לתואר "רב" בכתובות מארץ-ישראל¹¹ (בצד עשרות פעמים "רבי"). השימוש הזה של "רב", שמציאותו בארץ-ישראל מעתה אינה מוטלת בספק, אין לו ביטוי במקורותינו.

האיגרת שלנו מצטרפת אפוא לממצא אפיגרפי שאפשר להגדירו "שולי" מבחינה סטטיסטית, אבל אותנטי מבחינת מהימנות העדות.

[2]

קודם הכל שואל אני בשלומך ושלום כל שלך (שו' 5–6)

במקורות מן הטיפוס הארץ-ישראלי משמש הצירוף קודם ל-, ורק בבבלי קודם משמשת בלא "ל-", כלומר, על דרך הסמיכות.¹² גם בבבלי וגם באיגרת שלנו ניתן לתלות שימוש זה בהשפעת הארמית לניביה (קמי-/קמי-).¹³ מכל מקום, האיגרת שלנו סוטה מדרכו של הטיפוס שהיא מייצגת במובהק, הטיפוס הארץ-ישראלי.

אבל גם בחיבורים המיוחסים לארץ-ישראל יש לא מעט דוגמאות לשימוש קודם בלא "ל-". כך, למשל, בתוספתא (כ"י וינה, 9 פעמים). העובדה שלשון התוספתא יש

9 בארמית הבבלית "רב" פירושו רבי, הרב שלי. התנועה הסופית i הושמטה בתוקף חוק פונולוגי.

10 עמ' 80.

11 ראה: ש' כהן, עמ' 8.

12 ראה: בנדויד, עמ' 209; ברויאר, עמ' 154–155.

13 ראה ברויאר, שם (על הבבלי).

בה סימני בבליות מעלה על הדעת שיש כאן עירוב מסורות, כל שכן שכתב-היד של התוספתא אינם בחזקת "אבות-טקסטים". אלא שהצירוף ה"בבלי" מצוי בכתב-יד של מדרשי הלכה, מהם לגמרי לא רעים, כגון כ"י ואטיקאן 32 לספרי במדבר (4 פעמים). אפשר לטעון, שכל הדוגמאות האלה פלשו ממקורות בבל בגלגולי המסירה, וטפלו על ארץ-ישראל תופעה שלא נמצאה בה. באה האיגרת שלנו ולימדה, שצירוף הסמיכות קודם - (בלא "ל-") ידוע היה בארץ-ישראל בזמן גיבוש ה"טיפוסים" של לשון חכמים.

מעתה יש לחזור ולשאול, מה דינן של הדוגמאות הנ"ל בתוספתא ובמדרשי ההלכה; האומנם תופעה בבליית שנדדה לטקסטים בעלי ייחוס ארץ-ישראלי בעטיים של מעתיקים, או שמא מסירה רצופה של תופעה שהיה בה ממש גם בארץ-ישראל (באיזה היקף?), ולא שיחקה לה השעה בשל פעולת הסינון והסגנון של חוגי העורכים של התורה שבעל-פה.

[ח]

מפני שבאת לכאן (ש' 7); באתה לכאן (ש' 10); שאין לי כולם כאן (ש' 18) שימושה של אס-קריאה אלף לציון קמץ באמצע התיבה נחשב לסימן היכר של מסורת בבל, והניגוד כן/כאן מובא כבר אצל סגל,¹⁴ ובכל מקום הוא חוזר ומובא כדוגמה אופיינית להבדל בשיטות הכתיב שבין ארץ-ישראל לבבל. צרפתי¹⁵ פוסק, ש"אין לשון זו [לשון חכמים של אבות-הטקסטים מארץ-ישראל] מכירה בא' כאם קריאה"; קימרון,¹⁶ שאינו מקבל את הניסוח הקיצוני של צרפתי, מודה ש"לשון חז"ל הכירה אמנם באלף מצעית כאם קריאה (ויעידו הכתובות מבית שערים) אך מיעטה להשתמש בה"; אף בר-אשר¹⁷ פותח פתח של הסתייגות - "והיעדרה באופן כמעט (ההדגשה שלי - מ"מ) מוחלט בארץ-ישראל" - אבל אינו מבטל את הייחוד הטיפולוגי שבדרכי הכתיב; ולא מצא דוגמה מובהקת יותר מוז: "כגון: קָן לעומת קָאן וכיוצא בזה".

בחומר האפיגרפי מארץ-ישראל (בסך הכול שתי עדויות) אין אלא "כן": באיגרת בר-כוכבא מס' 5 (מורבעת 46), מן הדרום, ובכתובת מס' 15 של בית-שערים, מן הצפון (בבית-שערים יש כתיב מלא אלף בשמות פרטיים אחדים). בכתב-היד של לשון חכמים יש לא מעט דוגמאות לתיבה "כאן" בכתיב המלא. צרפתי¹⁸ מנה לא פחות

14 עמ' 158.

15 עמ' 18.

16 עמ' 139.

17 הטיפוסים, עמ' 209.

18 עמ' 19.

מ-24 עדויות בכ"י קאופמן של המשנה (ונעיר שיש דוגמאות בכתב-יד מעולים מן הגניזה), אבל מדבריו משתמע, שיש לזקוף אותן על חשבון המעתיקים. (אשר לקימרון, אין להבין מדבריו לאיזה רובד מייחס הוא את הכתיב "כאן" שבאבות-הטקסטים.)

באיגרת שלנו המלה "כאן" כתובה שלוש פעמים באלף. משמע, שבזמן עריכת התלמוד הירושלמי והמדרשים בני זמנו היה הכתיב הזה ידוע ונוהג בארץ-ישראל. מאלפים הדברים שכתב פרופ' י' זוסמן¹⁹ על הכתיב של כתובת רחוב:

ולבסוף יש לציין את חוסר העקיבות שבכתובת בכתבין של כמה מן המלים הכתובות בכתיב הארצישראלי המובהק [...] משמע, לכאורה, שלא היתה אחידות גמורה כנראה גם לא מעיקרא בשעה שהכתיב הזה היה חי ונוהג למעשה. ומכאן שאפשר שגם בכתב-היד הקדומים אין חוסר העקיבות בכתיב עדות תמיד דווקא – כפי שנוטים להניח – ל"שחיקתן" של הצורות המקוריות הקדומות והחלפתן ההדרגתית בצורות המוכרות לכותב [...] אלא שצורות-כתיב שונות נהגו זו בצד זו.

דברים אלו נאמרו, למעשה, על שימוש היוד (חילופי כתיב שמקורם בהבדלי הגייה אינם עניין לכאן); העיון באיגרת שלנו מלמד, שלא בשימוש היוד בלבד הדברים ראויים להיאמר, אלא אף בחילופי כתיב אחרים, המפתיעים מצד חזקתם הטיפולוגית.

[ט]

עד שאני באתי לדרום אצלך עכשיו, באתה לכאן... (שו' 9-10)

כלומר, קודם שבאתי, קודם שהספקתי לבוא. קדימה בזמן מובעת במקורות חז"ל בלשון שלילה: עד שלא באתי (החיוב מציין המשכיות). לשימוש של האיגרת (או קרוב לו, ליתר דיוק) לא העליתי מן המקורות אלא דוגמה אחת, ואף זו הוצרכה חיזוק, שכן היא נמצאת בכתב-יד אחד בלבד – כ"י ירושלים – המתאים בעיקרו לנוסח הדפוס. וזה לשונה:

ת"ר: פעם אחת עלו ישראל לרגל אל ירושלים ולא היה להן מים לשתות; הלך נקדימון בן גיריון אצל אגמון אחד שהיה שם, אמ' לו: הלוני שתיים עשרה מעלות מים וקבע לי זמן, שאם אין גשמים יורדין הריני נותן לך שתיים עשרה ככרי כסף; כיון שהגיע זמנו שלח לו: שגר לי מים או מעות; שלח לו: עדיין יש לי שהות ביום; אמ' אותו הגמון: כל השנה כולה לא ירדו גשמים ועכשיו ירדו גשמים? נכנס לבית המרחץ בשמחה; עד שהגמון נכנס בשמחתו

לבית המרחץ נקדימון בן גיריון נכנס לבית המדרש... ירדו גשמים עד שנתמלאו כל המעלות והותירו; עד שהגמון יצא מבית המרחץ נקדימון בין גריון יצא מבית המדרש; פגעו זה בזה, אמ' לו: תן לי דמי מים יתירים שיש לי בידך (בבלי תענית יט-כ; למען הדיוק נציין, שהדפוס נוקט בסיפא סדר הפוך: "עד שיצא אדון").

כמובן, הנוסח "עד שהגמון נכנס" (עבר או בינוני?) תלוי בנוסח שלמטה: "עד שהגמון יצא"; כלומר, שכל עצמו של הנוסח עומד על הכתיב של המלה "יצא", והרי זה בבחינת קוצו של יוד. העיון בשאר המסירות אינו מאשש את הנוסח הנ"ל. כ"י מינכן 95 גורס: "נכנס בשמחה לבית המרחץ, ונקדימון הלך לבית המקדש... עד שיצא אותו הגמון מבית המרחץ ונקדימון בן גוריון מבית המקדש, כשפגעו זה בזה אל..."; ובהגהות הב"ח: "מיד נכנס לבית המרחץ בשמחה; ובעוד שהאדון נכנס וכו' מעיינות מים והותירו; ובעוד שיצא האדון כו'"; ואם עדיין לא נתפקפק האמון בנוסח כל צורכו, בא אבות דר' נתן, המוחזק חיבור ארץ-ישראלי, ומציע בפרקו מקבילה בזה הלשון: "עד שהגמון יצא מן המרחץ ויצא נקדימון מבית קדשי הקדשים" (על פי כ"י ניו-יורק Rab. 25) – כביכול הנוסח ה"מקורי" של הברייתא.

מן האיגרת שלנו אנו למדים, שהברייתא בבבלי עשויה לשמר לשון ארץ-ישראלי נדיר, שנעקר מן החיבורים שנערכו בארץ-ישראל. ועוד יש לומר, שלא היינו מכריעים בשאלת הנוסח המקורי של הברייתא בבבלי תענית לולא עדות האיגרת שלנו.

[י]

ומרקת אותי חוץ משלושה עשר חרובין (שו' 11-12); באתי אצלך ולא מצאתי אותך (שו' 13-14); עשית אותן כולן שמונה עשר (שו' 21-22); תשלח אותן לי (שו' 23); שאני צריך אותן הרבה (שו' 24-25); תן אותן לו (שו' 29-30) שש פעמים הכותב נוקט כינוי מושא, ובששתן פרוד. לשון חכמים נוהגת כינוי מושא חבור, חוץ מסייגים מעטים, מוגדרים היטב (כגון כינוי לבינוני רבים, וכינוי לבינוני יחיד של גזרת ל"ו).²⁰ במשנה התופעה סדירה ביותר. משאר חיבורי התנאים הובאו במחקר שתי דוגמאות (אחת מן הספרא ואחת מן התוספתא), ושתיים מן התלמוד הירושלמי; במקבילותיהן בתלמוד הבבלי הכינוי חבור. מכאן הוסק שיש בתופעה משום ייחוד ארץ-ישראלי.²¹

20 ראה ח' כהן.

21 בנדויד, עמ' 194.

את הדוגמה מן הספרא אפשר לתרץ תירוץ סגנוני: הרי ההקשר: "לה יטמא – מצוה; לא רצה ליטמא מטמין אותו על כורחו; מעשה ביוסף הכהן שמיתה אשתו בערב פסחים ולא רצה ליטמא לה ודחפוהו חכמים וטימו אותו על כורחו" (ספרא אמור; כ"י ואטיקאן 66 [טו]). מן הסתם השפיעה הרישא: "לא רצה ליטמא מטמין אותו (בינוני רבים) על כורחו". אבל לשאר הדוגמאות אין הסבר מניח את הדעת. ותינתן הדעת לעובדה, שבכולן הפועל עבר נסתרים של ל"י.

מאלפת דוגמה אחת (אף היא עבר נסתר של ל"י) מכתובת רחוב – הדוגמה היחידה לכינוי מושא בכתובת – במשפט המנוסח בלשון אופיינית לספרות ה"מעשים":²² "ואם יש מקום שקנו אותו ישראל חוששין לו רבותינו" (שו' 26). מסתבר אפוא, על כל פנים לכאורה, שבארץ-ישראל הוחזר לשימוש כינוי המושא הפרוד, והדוגמאות המעטות והמפוזרות שבמקורותינו משקפות תהליך כולל ומקיף שהתרחש במציאות. השווה למשל בראשית רבה יח [ד] (תיאודור-אלבק, עמ' 163) – "כתחילה בראה לו" – עם הגלגול המאוחר שבתנחומא, הנוסח הארוך (כ"י ניו-יורק אדלר 638 מן הגניזה):²³ "ברא אותה לו".

לא נצא ידי חובתנו בלא בדיקה סטטיסטית של התופעה בחטיבות גדולות של ספרות חז"ל, ובכלל זה התנחומות וספרות ה"מעשים" (זה תחום שהמחשב יכול לחולל בו נפלאות). הדבר יועמד אפוא, לפי שעה, בתיקו. ואם יתברר שהדבר נכון, כלומר שהוחזר השימוש בכינוי המושא הפרוד, נמצא שהאיגרת שלנו, שלא עברה במסגרת העריכה, משקפת נאמנה את סופו של התהליך, את ההיערכות המחודשת של כינוי המושא הפרוד בעברית, או בלהג של העברית.

מן המקורות הארמיים שבידינו עולה, שכינוי המושא הפרוד שימש שימוש נרחב בארמית של ארץ-ישראל בתקופת חכמינו, ובלהגי הדרום הכינוי הפרוד שימשו בלעדית.²⁴ אי אפשר לנתק את שימוש כינוי המושא הפרוד באיגרת שלנו מן הרקע הארמי (כמובן, האפיון הדרומי של התופעה בארמית מעלה את שאלת מקום מושבו של כותב האיגרת, ולשאלה זו לא מצאנו תשובה).

רצוי אפוא לערוך בדיקה מקיפה של התפשטות כינוי המושא הפרוד בעברית של התלמודים, של המדרשים, ושל החיבורים המיוחסים לשלהי התקופה הביזנטית ולתחילת תקופת האסלאם. בדיקה כזו עשויה להקנות לכינוי המושא מעמד של מאפייין טיפולוגי.

22 זוסמן, עמ' 145; הערות 407, 408.

23 מאן, עמ' כז.

24 ראה טל.

[יא]

אמרת שאין לי כולום כאן (ש' 18)

במסורת ההגייה לעולם בכף שווייה: פְּלוּם. הכתיב "כולום" ישנו במקורות שלנו, אבל נדיר ביותר. בידי שתי דוגמאות בלבד; האחת ממדרש תנחומא ילמדנו, כ"י קיימבריג' T-S Misc. 36(L), 198²⁵: "אמר הקב"ה, <...ש²⁶ אינן כולום (ויחשתי אותם) שנ' למשפחותיהם יצאו וגו', לנח ולבניו איני מייחש?"; והאחרת מ"פנקס הלכות ארצישראל" (מרגליות, עמ' נא): "ואם ביקש לקלקל עקיבו מה ולא כולום". בשני מקורות אלו יש עדויות מובהקות למסורת הכתיב הארץ-ישראלי. הכתיב "כולום" רגיל בסורית של ארץ-ישראל, בצד "כילום", "כולים"²⁷. כלומר, לפנינו צורת לשון שהייתה קיימת בארמית של ארץ-ישראל. יתר על כן, העדות שבאיגרת קודמת לכל עדות הידועה עד כה, וזו העדות הראשונה למסירת המלה "כולום" בכלל.

מן הכתיב אפשר ללמוד, שתנועת הכף o או u; ומתוך ההשוואה עם הקריאה המסורה בידינו אפשר שתנועה זו הייתה "חטופה". לשון אחר: מסורת טבריה – היחידה שיש בה תנועות חטופות – מן הסתם הייתה מזהה אותה עם חטף-קובוץ או חטף-חולם (בתולדות ההגייה של טבריה, ייתכן שהייתה נהפכת לחטף-קמץ).

לכאורה מיותר לשאול, אם תנועה זו מייצגת את איכות התנועה המקורית, או אם מקורה בשווא (כלומר, בתנועה סתמית מבחינת כוח ההבחן שלה) שהתגוון גוון אחורי בהשפעת הסביבה הפונטית (בהשפעת הלמד או התנועה שלאחר הלמד).²⁸ למאי נפקא מינה? לתאריך התופעה. שאם זו תנועת u מעיקרה, הרי יש כאן הגייה מסורה ורצופה למן היום שנבראה המלה, וחובה אפוא להניח את קיומה גם בתקופת התנאים; ואם זו תנועה שנתחדשה – הרי הדבר צריך חקירה, שכן במסורת העברית שלנו אין עדות להתפתחות כזו (אלא לפני גרונית, ועל פי כללים מוגדרים).

עדות לקיום איכותה של תנועת u מקורית (שלא לאחר גרונית) יש בגופן של מסורות ימי הביניים למקרא, כגון במלים אחדות שהן ריבוי של משקל פֶּעַל: גְּרֻנֹת, קְדָשִׁים (קְדָשִׁים), שְׂרָשִׁי. מגילות מדבר יהודה מאשרות שזו מסורת קדומה ורצופה, ששם מצינו: קודשים, שורשיו, רוכסים. בחומר האפיגרפי של תקופת התלמוד יש "כותליו". קיום תנועת הכף של "כותל" בריבוי משתקפת בכתיב של כ"י קאופמן

25 גנוי שכטר, עמ' 41.

26 ככל הנראה יש להשלים "ומה חיה ובהמה".

27 ראה: שולטס, עמ' 18.

28 לדעות על מוצא המלה, ראה: גלוסקא, עמ' 561.

למשנה בפסחים ה, ח: "בכותלים" (ובשלושה מקומות בניקוד).²⁹ לאלו יש לצרף את הצורה "מולואת" במגילות מדבר יהודה (במסורת טבריה: מ'לאת), שהמשיכה את קיומה במסורת בבל, ומסתבר שתנועת המם משקפת u מקורית.³⁰ אשר לתופעה האחרת – התגוונות השווא – יש עדויות עליה בניבי הארמית של ארץ-ישראל, כגון במלה "שומיא"³¹ (ביסוד התנועה המיוצגת בויו עומדת תנועת a); אבל לא בעברית. כל הדוגמאות לניו כנגד שווא שנמצאו במגילות מדבר יהודה ניתנות להתפרש, ככל הנראה, כהשתקפות של u מקורית. הזכרנו את הכתיב "כותלים" בכ"י קאופמן של המשנה, ושם אין ספק שהניו משקפת תנועת u מקורית. אבל מה דינה של הניו שבכ"י קאופמן בתיבות אלו: מְפוּר לודים (גיטין א, א), מְצָא בְרוּפֶת (בבא מציעא ב, י), שְׁוּמְרִי (שם, ד, יא), לְשׁוּלוּלִית (אהלות טז, ה)? בארבע התיבות יש גורמים פונטיים שבכוחם להצמיח תנועת u משנית (קרבת מם, פא, עיצור שוטף שאחריו u), אבל אין להוציא מכלל אפשר שזו תנועת u מקורית דווקא.³² ההכרעה בדבר קדמות התנועה קובעת, כאמור, אם יש כאן שריד של הגייה קדומה, או התפתחות צעירה, בשלב משלבי הלשון, ואולי בלהגים מסוימים בלבד, ורק במלים שנשאלו מלהגי הארמית שהתופעה הייתה נוהגת בהם.

ולעצמה של תיבת "כלום". באותו "פנקס הלכות" שמצאנו בו את הכתיב "כולום" יש גם כתיב "כולם": "לא עשה כולם" (מרגליות, עמ' מח). ולא היינו נחפזים לסמוך את ידינו על הגרסה, לולא הייתה באותו כתב-יד עדות לכתיב "כולום". עכשיו, בזהירות רבה, נחזור ונעיין בכ"י קאופמן של המשנה. בשלושה מקומות הסופר גורס "כולום", וסבירין "כלום": "ואין הניבלה יפה כולם" (בבא קמא ג, ט); "טהורה מְפוּלָם" (כלים כד, יד); "טהור מְפוּלָם" (שם, טז). כתיב מקורי, כמו בסורית של ארץ-ישראל ובפנקס ההלכות הנ"ל? או שמא טעות סופר מחמת סיכול אותיות? כ"י קאופמן משופע בסיכולי אותיות; בדוגמה הראשונה ניתן לפרש גם את הכתיב "ניבלה" כסיכול. הדוגמאות ממסכת כלים באות בסדרה ארוכה של הלכות החותמות בנוסחה "טהור (או: טהורה) מכלום" – וכ"י קאופמן גורס בהן "מכלום" (חוץ משתי אלו); בזימון האותיות "כלום" עצמן ישנה בכ"י קאופמן התופעה ההפוכה – "כלום", וסבירין

29 כְּתָלִים (חולין ב, ו; נגעים יב, ג), כְּתָלִים (מידות ב, ד); ופעם אחת בשווא, אחר את שימוש: שְׁבִקְתָלִים (כלים יב, ג); ראה פלמן, עמ' 69–70.

30 ראה: ייבין, עמ' 669–670.

31 ראה: קוטשר, הלשון והרקע, עמ' 392–393.

32 השווה במקרא כִּפָּר (שמואל א ו, ח), וזו יכולה להיות צורת-היסוד של כִּפָּר (על דרך הארמית); בצפניה א, יב יש כתב-יד בניקוד בבלי הגורס שְׁמִרְיָהם (אבל הקריאה מְפוּקֶקֶת); ראה: ייבין,

"כולם": "הותר הראשון הותר[ו] קְלוֹם" (נזיר ד, א). ושמא אף כאן משתקפת צורה מקורית, מעין "קְלוֹם", בכינוי -וּם (=ם?)³³ אל ניהפז להשיב. סיכומו של דבר: האיגרת שלנו מספקת את עדות המסירה הקדומה ביותר (הידועה עד כה) למלה "כלום", וממנה משתקפת הגייה של תנועת u (או קרובה לה) אחר הכף. אלו העובדות. בעקיבה אחר התפתחות התופעה לא יכולנו להתקדם הרבה, אבל ריכזתי כאן את עיקרי העדויות הכרוכות בה, ומעתה כל דיון בפרט מפרטיה מן הדיון שיתחשב בבעיה בכללותה.

[יב]

תשלח אותן לי עם אדן נאמן (שו' 23-24)

"אותן" - כלומר את ה"חרובין", את דיגרי הכסף שהוא חייב לו. השימוש במלה "עם" לצרף אדם עם שאינו אדם נחשב לסטייה מדרך העברית. בכגון זה המשנה אומרת: "השולח את הפרה ושילחה ביד בנו ביד עבדו ביד שלוחו" (בבא מציעא ת, ג). השימוש של "עם" בהקשר כזה נחשד בעיני מדקדקים אחדים להיות זר לרוח הלשון העברית, וכרכו אותו עם שאר שימושים פסולים של "עם", המואשמים בהשפעת יידיש ולעזים אחרים.³⁴ מכל מקום, נכון הדבר שבמשנה משלחים הפצים ביד אדם, ולא עמו.

השימוש של "עם" בזיקה לפועל "שלח" מבצבצת בארמית של ארץ-ישראל, על פי כתב-יד מן הגניזה: "שלח עימי קורבנא" (איכה רבה ג [סד], כ"י קיימבריג' T-S c.I.69).³⁵ הנוסח יחידי, ודי בכך להטיל חשד במהימנותו; כ"י מינכן 229 גורס: "שלח עמי חד איפרכוס וקורבניא"; וכ"י קזנטובה 63: "שדר עמי חד איפרכוס וקורבניה עמה". לכאורה, נוסח כ"י קזנטובה עדיף מכולם, מפני שהוא נוקט מבנה תחבירי הרווח במקורות חז"ל: "נולד ומומו עמו" (ביצה כו ע"ב);³⁶ "ר' יוסי נימוקו עמו" (גיטין סז ע"א, ועוד);³⁷ ובייחוד השווה עם לשון מקרא: "יש צדיק אוביד בצדקו",³⁸ הצדיק אוביד וצדקו עמו" (ספרא אמור, כ"י ואטיקאן 66 [תטז]).

לימים הצירוף "שלח עם" מופיע ביצירה מאוחרת יותר (ובכתב-יד מאוחר עוד יותר, אבל נקי מחשש השפעה אירופית), מדרש אגור ט (אנלאו, עמ' 160), על פי כ"י

33 ראה: בראש, משוגות, עמ' 5-6.

34 ראה ורדי; וראה ההסתייגויות של איתן. אביגרי (עמ' שנג) מביא משמות רבה לג, ו: "כיון שבא עם הממון"; אבל בכתב-היד אין "עם הממון".

35 רבינוביץ, עמ' 161; הפנה אותי למקור זה "יהלום".

36 מובא אצל אביגרי, שם (לעיל, הערה 34).

37 מובא במילון בן-יהודה, ערך "נימוק".

38 קהלת ז, טו.

ניו-יורק 9893: "פעם אחת צרכו יש' לשלוח דרון למלכות, אמרו: עם מי אנו שולחן? אמרו: עם נחום איש גם זו שהוא מלומד בנסים". כ"י ניו-יורק 5005 נוקט לשון הבבלי בסנהדרין קח-קט (ולשון כתבי-היד של המקבילה בתענית כא ע"א): "בהדי מן נשדריה, נשדריה בהדי נחום איש גם זו". הצירוף "שלח עם" חוזר ומשמש באיגרות הגאונים: "ואמר האיש שלמה כי שלחתי עם ר' יעקב המעותד שנים זהובים" (גיל, מס' 54).

האיגרת שלנו משלימה אפוא את רציפות השימוש של הלשון הנדון; אבל לא זו בלבד: היא מאששת את התיעוד שבמקורות, שהוא נדיר מצד שכחתו ומפוקפק מצד מהימנות מסירתו.

[יג]

שאני צריך אותן הרבה (שו' 24-25)

עד לשנות הארבעים המאוחרות של המאה שלנו היה מוסכם על ראשי המדקדקים, שהצירוף "צריך את" פסול הוא. בגיליון "אל תאמר - אמר", שהוציא לאור ועד הלשון בשנת תרע"ג (1913), כתוב: "אל תאמר 'אני צריך את הדבר הזה' - אמר 'אני צריך לדבר הזה' או 'הדבר הזה צריך לי'". בשנת תרצ"ט³⁹ אנו שומעים שתלמידים נדרשים לתקן את השיבוש "צריך את" בבחינות הבגרות, ובשנת תש"ט קלוזינר כותב: "והלשון העברית נתמלאה ברבריסמים מבהילים, עד היום תשמע ביטויים מעין [...] 'מי צריך אותך' במקום 'מי צריך לך'" (לשוננו טז, עמ' 263).

בתשט"ז הביא אבינרי דוגמאות אחדות לצירוף "צריך את" (עמ' ססא). אחת מן הירושלמי - "צריך את האפר", בצד "צריך לאפר", באותו ההקשר. שתיים מבראשית רבה. לאחת מהן - "לא שאני צריך אותם" (הנוסח "אותם" ישנו בכ"י לונדון 340) - יש חילוף "להן", "להם" ברוב כתבי-היד הטובים; הדוגמה האחרת - "אלא אם כן צריך אותו" - ישנה ברוב המסירות הטובות, אבל בבראשית רבה עצמו יש מקבילה בלשון "לו". אבינרי מביא עוד שתי דוגמאות, אבל מחיבורים מאוחרים: פסיקתא רבת, ודעת זקני בעלי התוספות (ודוגמה אחת נזדמנה לי בספר חסידים) - ואין להביא מהן ראייה על קדמות הצירוף.

דוגמאות אלו בטלות בשפע הראיות לקיום הצירוף "צריך ל-", השולט שלטון יחיד באיגרות בר-כוכבא, בספרות התנאים, ובכל המקורות הארמיים. נוח היה לתלות את הצירוף "צריך את" בגלגולי המסירה, אבל מה נעשה ומצאנו אותו באיגרת שלנו. מעתה, כל הדוגמאות שבטקסטים הגמטרים - הקדומים והמאוחרים כאחד - צריכות הערכה מחודשת.

[יד]

ואם יודן מביא לך את האיגרת הזו (שו' 28-29)

סוגיית התיבה "הזו" במחקר צמחה – כמו סוגיות "שלח עם" ו"צריך את", וכמו בירורים רבים אחרים בלשון חכמים – מתוך צורכי תחיית הלשון וקביעת תקניה. בשנת תש"א לימד עיתון הרדיו של קול ירושלים שלא לומר "הפעם הזו" אלא "פעם זו" (וכיו"ב);⁴⁰ שנים לאחר מכן, בתשרי תשי"ב, פרסם אלקלעי⁴¹ תיקוני לשון ב"ל שוננו לעם", והוא מסכם את העניין שלנו בזה הלשון:

בידינו אפוא לאמור "האיש הזה" או "איש זה"; "האישה הזאת" או "אישה זו"; "האנשים האלה" או "אנשים אלו". אולם לא נכון יהיה לערבב שני סגנונים שונים ולהוסיף את ה"א הידיעה של הסגנון המקראי על הצורות "זו" ו"אלו", ולאמור "האישה הזו" במקום "האישה הזאת", "האנשים האלו" במקום "האנשים האלה", וכן לא יהיה נכון לומר "בשעה הזו" במקום "בשעה הזאת" או "בשעה זו".

נמצא שכל עצמן של הצורות "הזו" ו"האלו" זרות, כביכול, ללשון העברית. בסוף אותה השנה – באלול תשי"ב – הגיב ברגרין⁴² על דברי אלקלעי, והסב את הדעת שבהגדה של פסח, סמוך לביטויים "מצה זו", "מרור זה", המובאים במאמרו של אלקלעי, יש "הנסים האלו"; וכך גם במשנה פסחים י, ה, שדברי ההגדה לקוחים משם. אלא שבניתיים הכה האיסור שורשים. ואם רצונך בהמחשה מאלפת להשפעת השיקול הנורמטיבי על נוסח המקורות, בדוק הוצאות חדישות של ההגדה ותמצא נוסח חדש, על טהרת התקניות: "הנסים האלו" (כגון הוצאת קורן, ירושלים תשכ"ה ואילך). בתשט"ז אבינרי⁴³ מוקיע בלהט את פוסלי "הזו", והוא מביא כמה וכמה עדויות מן המקורות, רובן ככולן ממקורות ארץ-ישראל. עליהן הוסיף סוקולוף,⁴⁴ במחקרו על לשון אמוראים של ארץ-ישראל, ואחריו בנדוויד,⁴⁵ מאיגרות בר-כוכבא, ומ"פאפירוס ממצרים" – הוא האיגרת שלנו. אף הוא⁴⁶ מגדיר את הצירוף "אישה זאת" עירוב מקרא-משנה,⁴⁶ אבל מתעלם (ודאי ביודעין) מן "האישה הזו" (ומי כבנדוויד רגיש לעירובי לשון).

40 על פי ברגרין, עמ' 20.

41 עמ' 18.

42 עמ' 20-23.

43 עמ' רצא.

44 עמ' 277, הערה 105.

45 סע' תכא, עמ' 646; 187.

46 עמ' 265.

47 הלשון גפן זאת (תהלים פ, טו) לא נדון, משום מה, בשום מקום.

נעיר שהדוגמאות המעטות מן התלמוד הבבלי מפותקות. אבינרי מביא למעשה רק דוגמה אחת מן הבבלי: "המדינה הזו" (יבמות קטו ע"א). אבל אין זה לשון הבבלי, אלא מובאה מן המשנה בסוף מסכת יבמות (היא פותחת במונח "תא שמע"); ויוער שבכתבי־היד כתוב "זו",⁴⁷ וכך מובא גם בקונקורדנציה של קוסובסקי. בקונקורדנציה של קוסובסקי מובאת דוגמה אחת בלבד: "השנה הזו" (תענית כד ע"ב); ובקורפוס המילון ההיסטורי הנוסח "הזאת" (זה לשון תפילה). אם מתוך בדיקת התלמוד הבבלי על מסירותיו יתברר שאמנם לדוגמאות האלו אין ממש, ואין בכתבי־היד דוגמאות אחרות שנתעלמו מעיני החוקרים, הרי עוד קו תיחום בין הטיפוס הבבלי לטיפוס הארץ־ישראלי של לשון חכמים.

דומה שמיעוט החומר בתלמוד הבבלי – ובדפוסים הדברים אמורים – יש בו כדי להסביר מה ראו לפסול את הצורה "הזו" (וממילא את הצירוף על דרך "האישה הזו"). שהבבלי היה בדורות האחרונים מקור הידיעה העיקרי של לשון חכמים, והוא שקבע במידה לא מבוטלת את החוש הלשוני של המדקדקים.

ולמקורות האפיגרפיים: הצירוף של שם עצם מיודע עם כינוי הרמז המיודע "הזו" (לנקבה)⁴⁸ נמצא באיגרת בר־כוכבא מס' 3 (מורבעת 44) – "תשבת הזו";⁴⁸ בכתובת בית־שערים 28, המיוחסת לתקופת התנאים – "המערה הזו"; בכתובת מציפורי, כנראה מימי האמוראים (המאה השלישית או הרביעית) – "הקבורה הזו";⁴⁹ ובשלהי ימי האמוראים, באיגרת שלנו: "האיגרת הזו". אף בלשון זכר מצאנו תיעוד נדיב לצירוף של שם עצם מיודע עם כינוי הרמז המיודע "הזה". ואילו הצירוף שאינו מיודע, על דרך "מצה זו", "מרור זה" – הצירוף התקני בלשון חכמים – לא נמצא עד כה במקורות האפיגרפיים, לא מתקופת התנאים ולא מתקופת האמוראים, אפילו פעם אחת.

[טו]

איני רוצה לגלגל למקום הזה את השאלה "עד אימתי דיברו עברית",⁵⁰ ואם אמנם אפשר ללמוד מן האיגרת שלנו, שהעברית הייתה לשון דיבור, לשון דיבור ממש, בפי

47 והוא, כנראה, נוסח "המשנה הבבלי"; בכתבי־היד של המשנה מן הטיפוס הארץ־ישראלי: "הזאת".

48 המלה "זאת" שכיחה במגילות הספרותיות של כת מדבר יהודה, אבל אינה מתועדת באיגרות, בשטרות ובכתובות שנתגלו עד כה.

48 א [וכן בתעודה משנה ב למרד בר־כוכבא: "תסלע הזוא" (מ' ברושי וא' קימרון, שטר חוב עברי מימי בר־כוכבא, ארץ־ישראל כ, תשמ"ט, עמ' 256).]

49 באדיבות אנף העתיקות; הכתובת הוצגה במדור "חדשות בעתיקות" של מוזיאון ישראל. נתגלתה בידי אדם דרוקס, ועדיין לא נתפרסמה.

50 מכל מקום, התשובה תלויה באפיגרפיה; ראה קוטשר, האיגרות העבריות, עמ' 22.

הכותב, בפי השולח, וממילא גם בפי מקבל האיגרת. אבל ודאי אפשר ללמוד, שהעברית שימשה לשון תקשורת; לשון אחר: העברית הייתה בבחינת מציאות לשונית. כוונתי הייתה להצביע על תופעות לשון, שהאיגרת שלנו מעידה עליהן שהיו קיימות במציאות לשונית זו, בארץ-ישראל, קודם המגע עם הערבית ועם לשונות אירופה, וקודם אבדן הייחוד של "טיפוסי הלשון".

מציאות לשונית זו ראויה לתיאור בזכות עצמה, וכל תופעה ותופעה ראויה למלא את המשבצת הנכונה לה במבנה הלשון, ולהזיז את תאריך מסירתה כמתבקש. רוב התופעות הנדונות היו ידועות מן הטקסטים הנמסרים, אבל אם מחמת מיעוט העדויות, אם מחמת קלות הראש במהימנות מסירתן, נדחקו מקצתן להערות שוליים, תלושות בעל כורחן ממציאות הלשון שהצמיחה אותן. הטיפוסים של לשון חכמים שהעלה המחקר לא נפגמו, אף החלוקה המקובלת של לשון חכמים לרבדים ולזוורים לא נתערעה. אם כן, מה נשתנה? מעמדן של הסטיות.

נספח:

נוסח האיגרת

1. רוב שלום ממרומים ורווח
2. ממרום וברכות עד בלידיי
3. לרב יעקב בן יצחק שלום
4. אַנְי < לעזר בן יוסה כותב אני
5. לכבודך קודם הכל שואל אני
6. בשלומך (.) ושלום כל שלך
7. מפני שבאת לכאן ונתתי
8. לך עשרין ושבעה חרובין
9. עד שאני באתי לדרום אצלך
10. עכשו באתה (לא) לכאן עם
11. <.> <.> <.> ומרקת אותי חוץ
12. משלושה עשר חרובין <????>
13. באתי אצלך ולא מצאתי
14. אותך שהלכתה אצל
15. (א) כלבא ארמיא <?>
16. באתן בערב השבת בששי
17. <.> <ב...?> להלך ל <י>ם בספינה

18. אמרת שאין לי כולם כאן
19. שהן אצל ארמייאם נתתה
20. לי אמנה שאני נותן לך
21. חמשה חרובין ורביע עשית
22. אותן כול(ו) [ן] שמונה עשר
23. <?> עשה <...> ה תשלח אותן לי
24. עם אדן נאמן שאני צריך
25. אותן הרבה שלומך ושלום
26. כל בני ביתך יפרה וירבה
27. לעולם שלום
28. ואם יודן מביא לך את
29. האיגרת הזו תן (ל) אותן
30. לו עבדך ועפרך
31. ותל(י)מ(י)ך (ועפר) איסי
32. כתב מדעת לעזר בן
33. יוסה

קיצורים

אבינרי = " אבינרי, היכל רש"י, כרך ג, תל-אביב תשט"ז.
 איתן = ע' איתן, "הערות על שימוש מלת-היחס עם", לשוננו לעם כד (תשל"ג), עמ' 177-178.

אלקלעי = ר' אלקלעי, "תיקוני לשון", לשוננו לעם ב (תשרי תשי"ב), עמ' 5-46.
 אנגל = ע' אנגל, "עיון פאליאוגרפאי באיגרת אוקספורד", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 265-286.

אנלאו = ה' אנלאו, משנת ר' אליעזר, ניו-יורק תרצ"ד.
 בנדויד = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א.
 בר-אשר, הטיפוסים = מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187-220.

בר-אשר, משוגות = מ' בר-אשר, "על משוגות הניקוד בכתב יד קאופמן של המשנה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 1-17.
 ברגרין - נ' ברגרין, "תיקוני לשון", לשוננו לעם ג (תשי"ב), עמ' 20-29.

ברויאר = " ברויאר, קווים מלשון האמוראים בבבלי ע"פ מסכת סוכה (כ"י אוקספורד 2667 e-51), עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ה.

בריטניקה = *The new encyclopaedia britannica, Encyclopaedia Britannica*¹⁵, Chicago 1985

גיל = מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, חלק ב, תל-אביב תשמ"ג.
גלוסקא = ' גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בראילן תשמ"ח.

גנזי שכטר = ל' גינצבורג, גנזי שכטר א, קטעי מדרש ואגדה, ניו-יורק תרפ"ח.
ורדי = צ' ורדי, "על שימוש מלת-היחס עם", לשוננו לעם כד (תשל"ג), עמ' 128-132.
זוסמן = ' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית שאן", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 88-158.

טל = א' טל, "הדיאלקטים של הארמית בארץ-ישראל והתרגום הירושלמי לתורה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות, מקרא ומזרח קדמון, ירושלים תשמ"ח, עמ' 13-21.

ייבין = ' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה.
ילון = ח' ילון, ערכי לשון, קונטרסים לענייני הלשון העברית, ירושלים: א (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 78-83; ב (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 12-19, 80-82. [=קובץ ב, עמ' 51-66].

ח' כהן = ח' כהן, "השימוש בכינוי המושא הדבוק לעומת השימוש ב'את+כינוי' (אות-) בלשון המשנה", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 208-219.

ש' כהן = S. J. D. Cohen, "Epigraphical Rabbis", *JQR* 72 (1981), pp. 1-17
מאן = J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, I, Cincinnati 1940

מישור, איגרת עברית = מ' מישור, "איגרת עברית אוקספורד MS. Heb. d.69 (P) – פרסום מחודש", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 215-264.

מישור, טיפולוגיה = מ' מישור, "על טיפולוגיה ועל מתודולוגיה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות, הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 55-59.

מרגליות = מ' מרגליות, הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד.

סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.

סוקולוף = מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 25-42, 135-149, 270-279. [=קובץ א, עמ' 257-301].

פלמן = ק' פלמן, חילופי צורה במסורות לשון, עדה ולשון ת, ירושלים תשמ"ב.
צרפתי = גב"ע צרפתי, "אבות טקסטים ואמות קריאה", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 18-19.

קובץ (א, ב) = מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ירושלים: א (תשל"ב), ב (תש"ס).

קוטשר, האיגרות העבריות = "לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבא ובני דורו, מאמר שני: האיגרות העבריות", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 7-23. קוטשר, הלשון והרקע = "קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.

קוטשר, מחקרים = "קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית", תרביץ כא (תשי"א), עמ' 192-205; כב (תשי"א), עמ' 53-63, 185-192; כג (תשי"ב), עמ' 36-60.

קימרון = א' קימרון "אל"ף מצעית כאם קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 133-164. [=קובץ ב, עמ' 335-348.]

קליין = ש' קליין, "תעשית הנייר >כך בתוכן העניינים; בכותרת למאמר: הנייר ותעשיתו < בארץ-ישראל", החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, המסחר, התעשייה והמלאכה בארץ-ישראל בימי קדם, ירושלים תרצ"ז, עמ' 61-84. רבינוביץ = צ"מ רבינוביץ, גנזי מדרש, תל-אביב תשל"ז.

F. Schulthess, *Grammatik des christlich-palästinischen* = שולטהס
Aramäisch, Tübingen 1924